

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

І. В. Шаповалова

ПОЛІТОЛОГІЯ

**Методичні вказівки
до самостійної роботи студентів**

У двох частинах
Частина II

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2024

УДК 32(075.8)

Ш24

Автор

І. В. Шаповалова, кандидат філософських наук, доцент

Рецензент

О. Ю. Кравчук, кандидат політичних наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК

Шаповалова І. В.

Ш24

Політологія : методичні вказівки для самостійної роботи студентів : у 2 ч. Частина II / І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2024. – 66 с.

Розглянуто сучасні методологічні підходи, зміст, структуру та функції інститутів політичної системи, різноманітні аспекти функціонування політичного процесу, а також специфіку їх вияву у суспільних трансформаціях України.

Призначено для студентів різних спеціальностей, які вивчають курс політології.

УДК 32(075.8)

© І. В. Шаповалова, 2024

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2024

ВСТУП

Політологія є складовою гуманітарного циклу підготовки студентів і включена до переліку вибіркових дисциплін у Національному університеті кораблебудування імені адмірала Макарова за різними напрямками підготовки бакалаврів. У курсі політології використовуються знання, набуті студентами під час вивчення історії України, історії української культури, філософії, соціології та правознавства.

У праці «Політологія. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів» (у II частинах) з позицій сучасних методологічних підходів розкриваються зміст, структура та функції інститутів політичної системи, різноманітні аспекти функціонування політичного процесу, а також специфіка їх вияву у суспільних трансформаціях України. Запропонований курс збагачує студентів політичними знаннями, сприяє формуванню у них активної політичної позиції, розумінню своїх громадянських прав, свобод і обов'язків, умінь давати раціональну оцінку діям різних політичних партій і лідерів з позицій загальнонаціональних інтересів. Окрім викладу теоретичної складової навчального матеріалу кожна тема містить зручний методологічний інструментарій для його опрацювання: питання і завдання для самоконтролю студентів, практичні завдання, які включають теми для рефератів та есе, списки рекомендованих джерел і літератури.

Методичні вказівки розраховані на бакалаврів різних спеціальностей, викладачів та всіх тих, хто цікавиться проблемами політичної науки.

ТЕМА № 1. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Вибори: поняття, сутність і місце в демократичних процесах суспільства.
2. Виборча система: визначення, типологія.
3. Мажоритарна виборча система: історія, основні механізми. Український досвід.
4. Моделі пропорційної та змішаної виборчих систем. Становлення виборчої системи України.

Основні поняття та категорії

Вибори, історія виборчого процесу, виборче право, функції виборів, принципи організації демократичних виборів, виборча система, пропорційна та мажоритарна виборча системи, змішана виборча система, виборча система України.

Методичні рекомендації

1. У першому питанні необхідно розкрити сутність виборів як невід'ємного атрибуту сучасних демократичних держав. Саме демократичні вибори забезпечують свободу, рівність усіх громадян, повагу до прав людини і меншості, народний суверенітет, обраність основних органів держави, співучасть громадян в управлінні, визнаючи народ вищим джерелом влади.

Вибори виступають найважливішим компонентом сучасного політичного життя. Вони є способом формування органів влади і управління, а також інструментом наділення владними повноваженнями посадової особи на встановлений законодавством термін, за допомогою голосування, яке є виразом політичної волі громадян. Вибори є не тільки процедурою обрання органів державної влади та місцевого самоврядування, але

також широко застосовуються в інших демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, коопераціях, акціонерних суспільствах.

У чому ж полягає **важливість виборів** для сучасної демократії?

1. Вибори є таким політичним інститутом, який дозволяє індивідам, соціальним групам сформулювати свої вимоги, які відповідають їх реальним або уявним інтересам, потребам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, партій, які відображають інтереси більшості громадян. Саме процедура виборів забезпечує двосторонню комунікацію політичної системи із суспільством.

2. За допомогою голосування відбувається мирне розв'язання політичних конфліктів, оскільки на виборах продовжується політична конкуренція інтересів різних груп суспільства.

3. Вибори є засобом політичної соціалізації, оскільки загальний виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для популяризації передвиборних програм політичних партій та кандидатів сприяють політичній освіті виборців і надають можливість громадянам активно залучатися до політичного процесу і впливати на політичне життя своєї країни.

4. Вибори – надійний засіб легітимації політичного режиму, оскільки сприяють організації населення в політичні партії, рухи, клуби виборців і інші політичні організації для відстоювання своїх інтересів. Кожна партія для перемоги на виборах утворює мережу регіональних організацій, які пронизують місцеві співтовариства, і, тим самим, допомагає посилити інтегруючі чинники існуючого політичного режиму та інші демократичні інститути суспільства.

Вибори регламентуються та здійснюються у відповідності до певних правових норм, що зафіксовані в конституції і виборчому законі.

Вибори здійснюються на засадах:

- гласності і відкритості виборчого процесу;

- політичного плюралізму (багатопартійності);
- рівності прав партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу;
- рівності всіх кандидатів у депутати;
- верховенства права у всіх процедурах виборчого процесу та заборони незаконного втручання будь-кого у виборчий процес;
- свободи здійснення передвиборної агітації у всіх визначених законом формах;
- рівних можливостей доступу до засобів масової інформації;
- неупередженості до партій (блоків), кандидатів у депутати з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та керівників підприємств, установ й організацій.

Поряд із засадами виборчого процесу існують **його базові** принципи, які є втіленням сучасних демократичних норм, наприклад, в Україні це наступні:

- загальне виборче право – право голосу на виборах та референдумах мають громадяни, старші за 18 років (за винятком громадян, які за рішенням суду визнані недієздатними);
- рівне виборче право – кожен виборець має один голос тільки на одній виборчій дільниці;
- пряме виборче право – громадяни України голосують безпосередньо з того чи іншого питання;
- вільні вибори – виборцям забезпечуються умови для вільного формування свого волевиявлення на виборах;
- таємне голосування – контроль за волевиявленням забороняється;
- особисте голосування – кожен виборець голосує особисто.

Виборчий процес має свої етапи. Так, наприклад, в Україні він включає наступні етапи:

- призначення виборів у відповідності до існуючого законодавства;

- створення виборчих органів, які організовують і проводять виборчий процес;
- утворення одномандатних виборчих округів та багатомандатного округу;
- утворення виборчих комісій;
- висування та реєстрація кандидатів у депутати в багатомандатному виборчому окрузі / висування, реєстрація кандидатів у депутати в одномандатному виборчому окрузі;
- державна фінансова підтримка виборів;
- проведення передвиборчої агітації;
- проведення процесу голосування;
- підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів депутатів.

Вибори – типове та регулярне явище в політичному і суспільному житті, за їх допомогою формуються різні інститути і органи державного правління: президента, парламент, представницькі, а часто і виконавські органи суб'єктів федерації, місцеві органи влади. Яскравим прикладом є виборча система США, де один раз на чотири роки проводяться федеральні, загальнонаціональні президентські вибори, кожні два роки – вибори в палату представників – нижню палату конгресу. В ці ж терміни – раз у два роки, але не на два, а на шість років, обирається одна третина членів верхньої палати конгресу – сенату. На рівні штатів регулярно обираються губернатори, законодавчі збори, генеральні прокурори й інші посадовці. На місцевому рівні обираються мери, радники, судді, шерифи, інші посадові особи. Також вибори можуть бути прямими і непрямими (багатоступеневими). Різниця полягає в тому, що в першому випадку виборці безпосередньо голосують за кандидатів на посаду, тоді як у другому – за осіб, яким відводиться роль вибірників. Загальновідомо, що така система практикується при виборах президента США. Президент може бути вибраний також парламентом (Ізраїль, Греція, Ліван) або змішаною колегією вибірників, у яку входять як депутати парламенту, так і депутати виборних органів областей або суб'єктів федерацій (Індія, Італія, ФРН).

В Україні всі **вибори поділяються**:

- за територією: загальнодержавні (вибори Верховної Ради України, Президента України); місцеві (до обласних, районних, міських рад, голів рад);
- за об'єктом: вибори до парламенту; на посаду Президента України; вибори представницьких органів місцевого самоврядування;
- за часом проведення: чергові; позачергові; повторні; проміжні;
- за правовими наслідками: дійсні; недійсні.

Особливою формою виборчої активності громадян, каналом їх волевиявлення є **референдум** (від лат. referendum – те, що повинно бути повідомлене).

Референдум – це всенародне голосування з приводу певних важливих державних питань, з метою з'ясування думки всього населення країни.

На загальнонаціональний референдум глава держави або парламент виносять такі, наприклад, питання, як ухвалення конституції, зміна форми державного устрою або форми правління, ухвалення нових або відміна діючих законів, вступ країни до міжнародних організацій і т. д.

В Україні процедура проведення референдуму та подальша імплементація його результатів не мають належного законодавчого врегулювання.

2. У другому питанні необхідно більш детально зупинитися на визначенні основних понять, складових та типів виборчої системи.

Головним регулятором виборів є **виборча система** (яка є елементом політичної системи).

Виборча система – це впорядкована сукупність норм, правил і прийомів, що визначають шляхи, форми і методи утворення представницьких виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

До **структури виборчої системи**, як складової всієї політичної системи, входять такі компоненти:

- виборче право;

- виборча процедура;
- виборчий процес.

Виборче право – це сукупність юридичних норм, регулюючих участь громадян у виборах, організацію і проведення останніх, взаємостосунки між виборцями і виборними органами або посадовцями, а також порядок відгуку вибраних представників, що не виправдали довір'я виборців.

Виборча процедура – це заходи держави щодо організації і проведення виборів, «виборчий закон у дії».

Виборчий процес – врегульована законами діяльність уповноважених органів та громадян, спрямована на підготовку і проведення виборів представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обрання та наділення повноваженнями посадових осіб. Друге питання передбачає аналіз мажоритарної виборчої системи.

Різноманіття електоральних форм в умовах правової демократичної держави відкривають перед громадянами широкі можливості для прояву політичної активності та впливу на державні і суспільні справи.

В сучасних державах склались два основні різновиди виборчих систем – **мажоритарна і пропорційна** та певний їх симбіоз – **змішана** (пропорційно-мажоритарна), кожна із них має свої підвиди й особливості, переваги і недоліки.

3. У цьому питанні доцільно зупинитися на більш стародавньому типі виборчих систем – **мажоритарній**. Вперше застосовувалася в 1429 р. Англії для обрання депутатів до нижньої палати парламенту.

Ця виборча система (від фр. *majorite* – більшість) – передбачає, що перемагає той кандидат, який набрав встановлену законом більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Мажоритарна система може бути двох видів:

1. Мажоритарна система абсолютної більшості, за якої обраним вважається той кандидат, що отримав на окрузі більше половини всіх голосів (50 % + один голос і більш). Якщо жоден із кандидатів не набирає 50 % + 1 голос, то проводиться другий

тур виборів, до якого допускаються два кандидати, що набрали у першому турі найбільшу кількість голосів. Переможцем вважається той, хто отримав звичайну більшість.

2. Мажоритарна система відносної більшості – переможцем стає той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників.

Загалом мажоритарна виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Основні переваги мажоритарної системи:

- дозволяє великим і добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди;
- встановлюються і підтримуються безпосередні зв'язки між кандидатами і виборцями;
- депутати, обрані за такою системою, добре знають про стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси та потреби виборців, особисто знайомі з їх найактивнішими представниками. Відповідно і виборці краще знайомі зі своїм депутатом, мають можливість особисто звернутись до нього, прийти до нього на особистий прийом, захищати свої інтереси в органах влади.

Основні **недоліки мажоритарної системи:**

- значна частина виборців країни (іноді більше 50 %) залишається без представника в органах влади;
- створює умови для проходження випадкових кандидатів шляхом підкупу, використання різних «брудних» технологій.

4. Розглядаючи останнє питання семінару, слід зупинитися на аналізі **пропорційної та змішаної виборчих систем.**

Історично пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної, на початку XX століття. Вона забезпечує адекватне представництво всіх провідних політичних сил, гарантуючи втілення принципу справедливості, політичної рівності та поваги до прав меншості. Ця система широко поширена в сучасному світі.

Пропорційна виборча система – це голосування за списки кандидатів від політичних партій та розподіл місць у парламенті (депутатських мандатів) пропорційно до кількості голосів,

відданих за списки. При цьому майже у всіх законодавствах існує бар'єр, який необхідно подолати партії для того, щоб потрапити в законодавчий орган. Розміри прохідного відсотка різні: 1 % в Ізраїлі, 5 % в Україні, ФРН, Швеції, 10 % – у Туреччині. Нині вибори за пропорційною системою відбуваються приблизно в 50 країнах світу, в тому числі у 25 європейських (Іспанія, Португалія, Австрія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Бельгія та ін.). Найчастіше ця виборча система застосовується в країнах, де є кілька впливових партій, але жодна з них не має стабільної більшості в парламенті.

Різновиди:

1) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні, за такою системою виборці голосують за політичні партії у масштабах усієї країни;

2) пропорційна виборча система на основі багатомандатних округів – розподіл депутатських мандатів здійснюється на основі кількості голосів, відданих виборцями за політичні партії у виборчих округах.

Основні переваги пропорційної системи:

– органи влади, сформовані в такий спосіб, відображають найбільш реальну розстановку політичних сил та існуючу модель політичного життя суспільства;

– забезпечує систему зворотного зв'язку між державою та організаціями громадянського суспільства, і як результат сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності;

– вважається, що ця виборча система є справедливішою за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. В той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, призводила до неможливості сформуванню більшості у парламенті й утворити уряд, а тому у більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати.

Основні недоліки пропорційної виборчої системи:

– більш складний шлях формування уряду, якщо відсутня домінуюча партія, постає необхідність утворення багатопартійних коаліцій, що призводить до «розмивання» політичної відповідальності за результати діяльності уряду, його нестабільність; можливі часті відставки уряду;

– ускладнені комунікації між депутатами і виборцями, тому що виборці голосують за партії, а не за конкретних кандидатів;

– депутати є залежними від своїх партій (це обмежує свободу парламентаріїв у процесі обговорення й ухвалення важливих законів, тобто депутат часто змушений голосувати в унісон з рішенням партійного керівництва).

Змішана (мажоритарно-пропорційна) система – передбачає обрання половини від кількості депутатів певного законодавчого органу за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій у багатомандатному окрузі. Друга половина від кількості депутатів ради обирається за мажоритарною системою в одномандатному виборчому окрузі.

Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є ФРН, у якій 50 відсотків депутатів Бундестагу обираються за земельними партійними списками, а інші 50 відсотків – на основі мажоритарної системи відносної більшості. Таку традицію було перейнято в деяких пострадянських країнах, зокрема Україні, Литві, Росії та ін.

В Україні використовується мажоритарна (вибори Президента України) та змішана (мажоритарно-пропорційна) системи.

Україна декілька разів змінювала виборчу систему – від повністю мажоритарної до повністю пропорційної та змішаної.

У 1993 році було запроваджено повністю мажоритарну систему. У 1997 році виборчу систему замінили на змішану – 50 % депутатів обиралися за одномандатними округами і 50 % за партійними списками. Вибори 2006 р. і дострокові вибори 2007 р. були проведені повністю за пропорційною системою, а у 2010 р. відбулося повернення до змішаної виборчої системи. Таким чином, з 1991 р. Україна обирала свій парламент один раз

за повністю мажоритарною системою (1994), двічі за повністю пропорційною (2006, 2007) та чотири рази за змішаною системою – 50/50 (1998, 2002, 2012, 2014, 2019).

Виборчий бар'єр також змінювався: у 1998 і 2002 р. він складав 4 %, під час виборів 2006 і 2007 рр. – 3 %, а з 2012 р. він став 5 %.

На виборах **депутатів місцевих рад України** в 2020 р. застосовувалися дві різні виборчі системи, залежно від типу виборів та величини адміністративно-територіальних одиниць:

1) у містах з кількістю виборців до 90 тисяч осіб: **мажоритарна система** відносної більшості з голосуванням у багатомандатних виборчих округах – для виборів депутатів сільських, селищних, міських і районних у містах рад, рад відповідних ОТГ, а також районних рад;

2) у містах з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб: **пропорційна система** з відкритими партійними списками – для виборів депутатів обласних, міських рад і міських ОТГ. Право на участь у розподілі депутатських мандатів матимуть лише ті місцеві організації партій, які подолають 5-відсотковий виборчий бар'єр у межах єдиного багатомандатного округу.

На виборах сільських, селищних, міських **голів** також будуть застосовуватися дві різні виборчі системи, залежно від величини адміністративно-територіальних одиниць.

В Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни вибори (Президента України, Верховної Ради України, місцевих органів самоврядування) не проводяться, їх проведення відкладене до скасування військового стану.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення виборам.
2. Розкрийте сутність та функції виборів.
3. Які основні види виборів?
4. Що таке виборча система та її роль у функціонуванні сучасної демократії?
5. Визначте особливості мажоритарної виборчої системи.

6. Визначте особливості пропорційної виборчої системи та її характеристику.

7. Як Ви вважаєте, який тип виборчої системи є більш ефективним для сучасної України?

8. Берете чи не берете участь у виборах. Обґрунтуйте свою позицію.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте реферати для публічного захисту за наступними темами:

- «Історія становлення виборчих систем європейських країн»;

- «Виборча система США»;

- «Виборчі системи пострадянських країн: історія та сучасний стан»;

- «Виборча система Франції і ФРН: порівняльний аналіз»;

- «Виборча система України: основні етапи становлення».

2. Підготуйте презентації за наступною тематикою:

- «Аналіз виборчих систем європейських країн»;

- «Виборча кампанія президента США 2020 року»;

- «Особливості становлення виборчої системи України»;

- «Особливості місцевих виборів 2020 року в Україні»;

- «Результати місцевих виборів 2020 року в Україні: аналіз у розрізі регіонів»;

- «Місцеві вибори 2020 року на Миколаївщині: основні тенденції та проблеми».

Джерела і література

1. Барабаш, Ю. Дострокові вибори як засіб врегулювання державно-правових конфліктів [Текст] / Ю. Барабаш // Право України. – 2007. – № 11. – С. 126–130.

2. Береза, А. В. Світові тенденції запровадження електронного голосування [Текст] / А. В. Береза // Держава і право. – 2010. – № 49. – С. 619–626.

3. Гудзь, Л. Механізм забезпечення виборчих прав громадян України та його основні елементи [Текст] / Л. Гудзь // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 2. – С. 129–131.
4. Максимець, Б. В. Регламентация виборчим законодавством участі політичних партій в електоральних процесах: європейський та український досвід [Текст] / Б. В. Максимець // Грані. – 2011. – № 2. – С. 159–163.
5. Політологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.
6. Сенктон, Е. Системи міського управління [Текст] / Е. Сенктон ; перекл. з англ. С. Куц. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 96 с.
7. Хімченко, О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства [Текст] : навч. пос. для вузів / О. Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 206 с.
8. Ющенко, О. Участь громадян у законотворчому процесі через референдум: сутність та проблеми реалізації [Текст] / О. Ющенко // Віче. – 2008. – № 21. – С. 47–50.
9. Асоціація міст України. Режим доступу: <http://auc.org.ua/novyna/vyborcha-systema-dlya-miscevyh-vyboriv-ukrayiny> (дата звернення 20.01.2024).

ТЕМА № 2. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Історична генеза політичних партій як соціального інституту політичної системи.
2. Політична партія: поняття, сутність та функції у сучасному політичному житті.
3. Основні підходи до типологізації політичних партій.
4. Типологія сучасних партійних систем.
5. Сучасні тенденції формування партійної системи в Україні.

Основні поняття та категорії

Політична партія, історія становлення партій, внутрішньо-партійні функції, зовнішні функції партії, класифікація партій, партійна система, типи партійних систем, партократія, партійне керівництво, партійна система України.

Методичні рекомендації

1. Розкриваючи перше питання, доцільно зробити визначення політичної партії, проаналізувати генезу політичних партій у політичній системі суспільства.

Вперше термін «партія» почав використовуватися ще за часів Афіньської держави. Філософ Арістотель писав про боротьбу жителів морського узбережжя, рівнин і гір. В Афінах відбувалось протистояння між партією знаті і партією народу. В Стародавньому Римі під час кризи республіки (кінець II–I ст. до н.е.) змагалися між собою партії популярів і оптиматів, які відстоювали інтереси різних верств суспільства. Поява прототипів сучасних політичних партій – явище часів буржуазних революцій

XVIII–XIX ст., але звичайно, виникли вони не на порожньому місці. М. Вебер, наприклад, виділяє три основні історичні етапи формування політичних партій: 1) виникнення аристократичних угруповань, які являють собою групи привілейованих громадян, що борються за політичну владу в державі; 2) створення політичних клубів, тобто союзів однодумців, які захищають та розповсюджують якусь політичну ідею; 3) формування масових політичних партій, які насамперед виокремлюються наявністю соціальної бази, тобто частки населення країни, що підтримує програму даної партії та голосує за неї на виборах. Однак таку еволюцію продемонстрували лише англійські класичні партії – ліберальна і консервативна. Більшість політичних партій інших країн формувалися як масові партії.

Політичні партії як суспільний феномен досліджували багато мислителів різних часів: Г. Бюрдо, К. фон Бойме, М. Вебер, Г. Моска, М. Дюверже, Дж. Лапаломбара, Дж. Сарторі та ін.

Принципи, що виокремлюють політичну партію від суспільних організацій, сформулювали Дж. Лапаломбара та М. Вейнер у праці «Політичні партії та політичний розвиток». Вони виділяють чотири **сутнісні риси партій**:

1. Партія – це організація, тобто достатньо довго діюче об'єднання людей. Довготривалість існування організації дозволяє відокремити її від фракцій або клік, які виникають та зникають разом зі своїми організаторами.

2. Існування стабільних місцевих організацій, що підтримують регулярні зв'язки з центральним керівництвом.

3. Мета партії – завоювання та здійснення влади, ця ознака виділяє їх серед груп тиску та суспільних організацій.

4. Наявність народної підтримки, яка починається з голосування і підтримується активним членством у партії.

М. Дюверже в праці «Політичні інститути та конституційне право» визначає сутність політичних інститутів на відміну від юридичних. На його думку, політичні інститути роблять акцент «на реальну та конкретну організацію суспільств, а не на юридичні настанови, які ми намагаємося на них покласти». Політична

партія за М. Дюверже – це особливий політичний інститут, що має особливу структуру та організацію.

У **патології** (галузь політичної науки, що вивчає політичні партії) існує багато визначень політичної партії.

Політичні партії розглядаються як групи людей, об'єднані спільною ідеологією або спільними програмами. М. Вебер під політичною партією розумів громадські організації, що спираються на добровільне прийняття членів, які прагнуть завоювати владу для свого керівництва і забезпечити активним членам певні вигоди (духовні чи матеріальні).

Французький політолог Р.-Ж. Шварценберг вважав, що **політична партія** – це постійно діюча організація, яка здійснює діяльність на національному і місцевому рівнях, має на меті отримання та здійснення влади за допомогою народної підтримки.

Сучасні російські політологи О. Соловйов та В. Пугачов визначають **політичну партію** як спеціалізовану організацію впорядкованих груп, що складається з найбільш активних прибічників тих чи інших цілей і спрямовує свою діяльність на завоювання та здійснення влади.

Політична партія – це добровільне об'єднання людей, з певною ідеологічною доктриною та організаційною структурою, що об'єднуються з метою завоювання, утримання та використання державної влади для реалізації інтересів певних соціальних груп.

Інший російський дослідник К. Гаджиев при аналізі **сутності політичних партій** виділяє три структурні рівні політичних партій. Перший рівень – це виборці, що підтримують певну партію та віддають за неї свої голоси на виборах (т. з. «соціальна база партії»). Другий рівень – це офіційна партійна організація, первинні осередки партії, що мобілізують виборців на підтримку партійного кандидата. До третього рівня належать представники партії в системі правління. Структуру партії складає партійний апарат, що включає групу людей, яка професійно керує та організовує діяльність партії.

2. У другому питанні слід розглянути функції та роль політичних партій як одного із головних елементів політичної

системи, без яких жодна демократична держава та сучасне демократичне суспільство не може існувати.

Політична партія (від лат. *pars* – частина, група, відділ) – політичний інститут, що представляє інтереси та цілі різноманітних суспільних груп. Партії виступають засобами комунікації між людьми, через які вони транслюють свої групові вимоги до держави, спілкуються та взаємодіють з нею.

Структура сучасних політичних партій включає:

- лідера партії;
- партійну бюрократію;
- мозковий штаб;
- партійну ідеологію (іноді ця ознака є формальною);
- партійний актив;
- рядових членів партії.

Сучасні партії виконують важливі функції в політичній системі. Умовно можемо виділити дві основні групи функцій політичних партій: внутрішні і зовнішні.

До **внутрішніх функцій партій** відносяться такі:

- формування партійного бюджету;
- розробка ідеологічних засад діяльності;
- створення друкованих органів, інформаційних ресурсів (сайтів тощо) та розробка концепції позиціонування партії через ЗМІ;
- розширення мережі партії, шляхів прийому нових членів та організація роботи первинних осередків на місцях;
- обрання керівного складу, налагодження комунікацій між партійною верхівкою, регіональними осередками та рядовими членами партії;
- проведення зборів, конференцій, з'їздів та ін.

Найбільш важливими **зовнішніми функціями партій** є:

- відбір і рекрутування політичних лідерів та еліт;
- політична боротьба за державну владу (організація місцевих виборів, виборів до парламенту);
- представництво групових інтересів громадян в органах влади;

- інституціалізація політичної участі громадян;
- політична соціалізація громадян;
- розробка політичних програм розвитку суспільства та їх презентація суспільству, з метою збільшення прихильників партії.

Таким чином, сучасні політичні партії є своєрідним механізмом зв'язку між відповідними інтересами різних соціальних груп, спільнот та їх реалізацією через органи державної влади, вони виступають посередниками між політичною системою та громадянами.

3. У цьому питанні необхідно зупинитися на типології політичних партій. Особливості історичних та соціокультурних умов розвитку політичних систем привели до виникнення різноманітних партійних організацій, що відрізняються своєю структурою, функціями, діяльністю. Існує значна кількість критеріїв класифікації типів політичних партій. До системи таких критеріїв належать: інституціоналізація партії, тобто ступінь залученості партії до політичної системи; статус партії в державному апараті, соціальна база партії; політичні орієнтації партії; структурна незалежність партії; особливості внутрішньої організації, ступінь її структурованості, розповсюдження діяльності у регіонах; активність її членів, вимоги до членів партії, особиста відповідальність.

Типологізація партій є певним спрощенням тому, що жодна партія не відповідає цілком прийнятій класифікації. Типологія і класифікація доповнюють одна одну, типологія становить синтез класифікацій, що передбачає комплексний багатовимірний поділ, у якому б знайшли місце всі партії.

А. де Токвіль запропонував **типологію політичних партій**, однією з цілей якої було показати зв'язок між організацією одномумців та загальною соціальною організацією. Так, час великих змін народжує великі партії, у фазі малих змін настає час інтриг і малих партій.

Французький дослідник **М. Дюверже** виокремлює **два основні типи партій**: парламентські і непарламентські. До останнього типу, наприклад, він відносив соціал-демократичні

і комуністичні партії. Але більше поширення в політології отримала інша класифікація М. Дюверже, в якій він виокремив три типи: кадрові – формуються, як правило, «зверху», на основі об'єднання різноманітних парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійних лідерів, вони зорієнтовані на професійних політиків; масові – для цього типу характерна наявність централізованого партійного апарату, що формується з професійних політичних функціонерів, мають чітку організаційну структуру, що забезпечує постійний зв'язок керівних органів з низовими організаціями, оформлене членство, партійні внески (класичний приклад партій такого типу – республіканська й демократична партії США); суворо централізовані партії – їм властиве перетворення ідеології в основоположну організуючу силу, вони мають складну партійну ієрархію, сувору, майже, військову дисципліну, висока організованість, виражений вождизм (до них М. Дюверже відносить комуністичні та фашистські партії).

У відповідності до **веберівської теорії** політичного володарювання можна виділяти **ідеальні типи партій** в залежності від типу панування, що ними використовується. Таким чином формуються харизматична партія, традиційна партія, легально-бюрократична.

М. Вебер запропонував ще один різновид типології. Згідно з ним, партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу (чи класові) та світоглядні партії. Перші – формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками свого штабу різноманітні адміністративні посади. Другі – орієнтовані на реалізацію інтересу якогось класу чи верстви. Треті – це партії, які служать певній ідеології або світогляду.

Дж. Сарторі поділяє **політичні партії** за ступенем репрезентативності на істотні та неістотні. До перших він відносить ті партії, що мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи (потенціал коаліції або шантажу). Неістотні партії – це ті, що формують лише фон партійної конкуренції. Дж. Сарторі вводить також таке поняття, як ідеологічна дистанція між партіями.

4. У цьому питанні необхідно зробити визначення партійної системи та проаналізувати основні типи партійних систем.

Партійна система – це сукупність політичних партій, механізми взаємодії та суперництва політичних партій у боротьбі за владу та її здійснення, а також вона характеризує місце партій та їх вплив у державному механізмі.

Для класифікації партійних систем використовуються наступні ознаки: кількість партій; наявність чи відсутність домінуючої партії; рівень взаємодії та конкуренції партій.

Найбільш поширений підхід, за яким виокремлюють типи партійних систем за кількісною ознакою:

однопартійна система – закріплює правлячий статус за однією політичною партією, а діяльність інших не допускається, партійний апарат зливається з державним. Така система існувала в 20–40-х роках XX ст. у фашистській Італії, у 30–40-х роках – у гітлерівській Німеччині, у 20–80-х роках – у Радянському Союзі. Сьогодні – у Китаї, Кубі, Північній Кореї та деяких країнах Африки: Кенії, Малі, Лівії. Така система є характерною для авторитарних і тоталітарних держав;

двопартійна (біпартизм) – система, за якої дві найбільші та найвпливовіші партії поперемінно внаслідок виборів здійснюють владу; при цьому існує впливова опозиція в особі партії, що програла вибори. Одна з цих партій під час виборів забезпечує собі більшість голосів виборців та місць у парламенті (Велика Британія, США). Однак такий тип не означає, що в суспільстві існують тільки два партії. За умов існування декількох партій реальними претендентами на владу є дві основні партії, а інші не заважають їм керувати по черзі.

Багатопартійна система, за якої більш, ніж дві партії мають достатньо ресурсів для того, щоб впливати на формування та функціонування урядових інститутів. У свою чергу багатопартійна система також має декілька видів. **Трипартійна** або **двох-з-половиною (2,5)** – жодна з провідних партій не може сформувати уряд самостійно, для цього потрібна третя партія, яка завжди проходить до парламенту, бо має певний постійний

електорат (Австрія, Канада, Австралія, де провідні партії отримують від 70 до 80 % голосів та завжди повинні враховувати вплив на електорат «третьої партії»). **Чотирипартійна або двоблокова** – по дві партії лівого та правого блоків завжди змагаються між собою. **Квазімультипартійна система** – коли існує дуже багато політичних партій, і жодна з них не може отримати більшість довіри від своїх громадян.

Також має сенс проаналізувати ще два загальні **різновиди багатопартійних систем**:

1) партійні системи **«поляризованого плюралізму»**, що характеризуються наявністю антисистемних партій, які не схвалюють існуючий суспільно-економічний лад; також є можливим існування двосторонньої опозиції. За умов існування такої системи одна партія чи навіть декілька з них займають центральне місце у політичній системі;

2) партійні системи **«поміркованого плюралізму»**, коли боротьба за владу точиться між 3–5 партіями, і жодна з них не може самостійно виконувати владні повноваження, внаслідок чого формується коаліційний уряд. Партії у такому випадку завжди орієнтуються на те, щоб мати змогу брати участь у роботі уряду.

Залежно від багатьох обставин, а надто від політичного режиму, в кожній країні формується певна партійна система.

5. В останньому питанні необхідно узагальнити трансформаційні процеси, які відбуваються в партійній системі сучасної України.

Політична система України все ще перебуває на етапі становлення та активних трансформацій, у ній поєднуються пострадянська спадщина та умови розвитку країни протягом майже 30 років незалежності, які визначили специфіку становлення суспільних і політичних інститутів, зокрема партійну систему.

Невизначеність самого поняття «партійна система України» змушує залучати до аналізу партійної діяльності широкий спектр економічних, соціальних та політичних позицій, за допомогою яких відбувається структурування простору політичних партій.

На думку експертів Центру Разумкова, можна розглянути сучасний стан партійної системи України, конфігурація якої утворилася за результатами парламентських виборів 2014 р. Революційні події в Києві змінили позиціонування партійно-політичних сил напередодні парламентських виборів. Партія регіонів скомпрометувала себе відмовою від європейської інтеграції та участі у виборах не брала. Рейтинг її найближчого сателіта – КПУ – також суттєво знизився. Представники Партії регіонів переформатувались у партію «Опозиційний блок». Одним із наслідків Революції гідності було утворення нових партійних структур: «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «Правий сектор», «Об'єднання «Самопоміч». За результатами виборів, у регіональному вимірі можна констатувати, що соціополітичний поділ Захід-Схід і надалі є таким, що обумовлює формат партійної системи України.

Також слід зазначити, що високий рівень самоорганізації громадянського суспільства для опору російській агресії та протидії сепаратизму дав поштовх утворенню партій патріотичного спрямування. Вони виникали на основі громадських формувань учасників Майдану («Правий сектор»), учасників АТО у складі добровольчих батальйонів (зокрема, партія «Національний корпус», створена на основі Цивільного корпусу «Азов»), унаслідок поділів уже створених структур («Національний рух “Державницька ініціатива Яроша”» (ДІЯ)). Деякі з цих партій створювалися у традиційний спосіб «згори», за підтримки ФПГ (фінансово-промислових груп), як, наприклад, партія «УКРОП». Спостерігалися спроби створення таких партій навколо «харизматичних особистостей», як, наприклад, звільненої з російського полону української військовослужбовиці Надії Савченко. Початок процесу децентралізації і чинних місцевих виборів 2015 р. зумовили активне створення нових партій регіонального та локального характеру (наприклад, партія «Херсонці», партія «Вінницька європейська стратегія»), а також партій, що претендують на представництво інтересів національних меншин (Циганська партія України, Грузинська

партія України та ін.). На місцевих виборах-2020 цей процес продовжився появою нових регіональних політичних проєктів, на кшталт політичних партій: «Пропозиція» (м. Дніпро, Київська область, м. Миколаїв), «Миколаївці» (м. Миколаїв), «Партія Буряка» (м. Запоріжжя) та ін.

Реєстрація нових партій відбувалася надзвичайно активно. Так, у 2014 р. їх було зареєстровано 38, у 2015 р. – 79 (що є абсолютним рекордом за весь період незалежності України), у 2016 р. – 42. Станом на 18 січня 2017 р. в Україні було зареєстровано 352 політичні партії. Водночас переважна більшість зареєстрованих у цей період партій не веде активної політичної діяльності і створювалася, очевидно, для подальшого «комерційного використання». Деякі з новостворених партій мали відверто технологічне призначення і були звичайними «політичними проєктами» з набором відповідних функцій.

Особливим етапом в оновленні сучасної партійної системи України стали позачергові вибори народних депутатів 21 липня 2019 р. та радикальне оновлення, за їх результатами, депутатського корпусу – близько на 80 %, порівняно з попереднім скликанням (тоді депутатський склад оновився на 56 %). Було обрано понад 400 «нових облич». Лише одна з партій, що діяли в попередньому скликанні, зберегла свою фракцію і навіть дещо збільшила присутність – це «Батьківщина». Беззаперечним переможцем виборів стала абсолютно нова політична сила – партія «Слуга Народу», що отримала 124 мандати в багатомандатному окрузі та виграла у 130 одномандатних округах. Партія «Слуга народу» на час виборів перебувала здебільшого у віртуальному форматі, не мала ідеології, чіткої політичної програми, використала перемогу на президентських виборах В. Зеленського і його заклик змінити країну, а більшість депутатів, які увійшли до її парламентської фракції, не були членами «Слуги народу». Феномен такого фантастичного успіху цього проєкту був обумовлений розчаруванням більшості громадян у «старих» політичних елітах, тобто високим рівнем запиту суспільства на оновлення політичної еліти, що обумовило формування численного

протестного електорату, готового голосувати за будь-кого, тільки не за «старих» політиків.

Основні характеристики моделі партійної системи сучасної України:

1) партійна система України продовжує знаходитися на етапі генези, а отже, говорити про закріплення чітких рамок функціонування партій ще зарано;

2) відсутність зрозумілих ідеологічних доктрин у більшості політичних партій в Україні, їх діяльність підпорядковується виключно поточним прагматичним орієнтаціям;

3) риторика представників політичних партій (як «більшості», так і опозиції) тяжіє до соціального популізму, виборчий процес перетворюється у перегони обіцянок, а їх виконання політичними силами залежить від владної конфігурації, протистояння відбувається не за політичні альтернативи, а за доступ до владного ресурсу;

4) високий рівень персоніфікації політичного процесу робить партії залежними від особистості лідера, його «харизми»;

5) відсутність розвиненої демократичної політичної культури звужує поле генерації альтернатив в політичному процесі;

6) відсутність у представників нової політичної еліти належного професійного бекграунду та позитивного політичного досвіду, необхідних для ефективної роботи в умовах політичної та соціально-економічної нестабільності;

7) політичні практики функціонування партій в Україні говорять про їх високу залежність від ФПГ;

8) електоральна географія має значний вплив на структурування партійного простору – високий електоральний запит на локальні регіональні партійні проекти, як альтернативу великим політичним партіям;

9) функціонування партійної системи, безперечно, залежить від стабільності конституційного устрою, збереження пропорційної складової виборчого законодавства та розподілу економічних ресурсів між представниками ключових ФПГ.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким чином формується політична партія? Які завдання виконують політичні партії в сучасному політичному житті суспільства?
2. Назвіть головний признак політичної партії, який відрізняє її від інших політичних організацій.
3. Перелічіть функції політичних партій.
4. Які типи політичних партій відомі в політичній теорії та практиці?
5. Які позиції відносно державної влади можуть займати політичні партії та чим це обумовлено?
6. Чим пояснюється необхідність правового регулювання діяльності політичних партій?
7. Які основні риси однопартійної, двопартійної та багатопартійних систем?
8. У чому полягає специфіка партійної системи сучасної України?
9. Політичні партії, партійні блоки та виборчі системи: українські реалії. Охарактеризуйте діяльність основних політичних партій України в умовах російсько-української війни.

Завдання для самостійної роботи

1. Яку б політичну партію заснували Ви? Обґрунтуйте її програму, цілі, методи діяльності.
2. Зробіть презентації на теми:
 - Умови реєстрації партій в Україні та інших країнах.
 - Роль суспільно-політичних рухів у поваленні комуністичних режимів Центрально-Східної Європи (Хартія-77, польська «Солідарність», «Народні фронти» Балтійських країн, Народний Рух України).
 - Організація, фінансування та структура суспільно-політичних рухів сучасності: «Арабська весна», «Occupy Wall-street», Євромайдан, «Революція гідності».
 - Виборчі системи України від проголошення незалежності до сьогодення.

- Політична агітація на виборах в Україні часів незалежності: форми, методи, законодавче регулювання.
- 3. Напишіть творчу роботу (есе) на тему:
 - Феномен президентської кампанії 2019 року в Україні.
 - Парламентські вибори 2019 року в Україні: вияв протестного голосування чи запит на нові політичні еліти?
 - Політичні партії на місцевих виборах 2020 року в Україні: ефект «містечковості» чи спроба пошуку ефективної влади?
 - Парламентська робота політичних партій у Верховній Раді під час повномасштабної російсько-української війни.

Джерела і література

1. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство [Текст] / Ю. Тищенко, П. Байор [та ін.] // Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 148 с.
2. Павко, А. Моріс Дюверже – засновник сучасної партології [Текст] / А. Павко // Віче. – 2010. – № 13. – С. 28–30.
3. Політологія: навчальний посібник / О. Б. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.
4. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування. Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf (дата звернення: 28.10.2023).
5. Україна 2019–2020: широкі можливості, суперечливі результати (аналітичні оцінки). Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/other/2020-PIDSUMKI-UKR_ENG.pdf (дата звернення: 28.10.2023).
6. Хімченко, О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства [Текст] : навч. посіб. для вузів / О. Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 206 с.
7. Хто є хто. Партії та політики ХХІ ст. [Текст] : довідково-біогр. вид. / упор. В. Болгол. – Вип. 2. – К. : Новий світ, 2004. – 240 с.
8. Шкуренко, К. О. Демократичні аспекти партійної розбудови України [Текст] : навч. посібник для вузів / К. О. Шкуренко. – Миколаїв : ПСІ КСУ, 2011. – 120 с.

ТЕМА № 3. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність політичних еліт і зміст основних елітарних концепцій.
2. Феномен політичного лідерства і його типологія. Риси сучасного лідера.
3. Особливості формування та специфіка політичних еліт і лідерства в умовах Української державності.

Основні поняття та категорії

Еліта, концепції політичних еліт, партійна еліта, політична бюрократія, політичний лідер, теорії лідерства, типологія лідерства, функції лідерів, риси сучасного лідера, політичне лідерство та політичні еліти в Україні.

Методичні вказівки

1. Висвітлюючи перше питання, зверніть увагу на особливості політичного процесу та його залежність від політичного керівництва, яке спрямовує та рухає його в певному напрямі, задаючи той вектор розвитку, який вважає необхідним і найбільш оптимальним для суспільства в даний момент. Слід пояснити, що для представників політичного керівництва характерні певні особливі ознаки, які й забезпечили їм таке виняткове право керувати життям держави і спрямовувати розвиток суспільства. Таку групу людей у політології називають елітою, що в перекладі з французької означає «краще», «добірніше», «вибране». Залежно від того, в якій сфері суспільного життя і яку саме функцію здійснює еліта в суспільстві, її можна поділити на політичну, економічну, духовно-інтелектуальну, релігійну, військову, мистецьку тощо.

Політична еліта – це організована група, яка здійснює владу (політичне керівництво) у суспільстві (правляча еліта) або знаходиться в опозиції до правлячої верхівки (контреліта). Політична еліта забезпечує процес прийняття політичних рішень та організовує їх виконання.

Поява перших класичних концепцій еліт відбувається у кінці XIX – на початку XX ст. Видатний італійський соціолог і політолог Г. Моска розробив теорію еліт, згідно з якою суспільство ділиться на дві нерівні за соціальним станом і ролями групи: клас керівників і клас керованих. Перший монополізує владу і здійснює політичне керівництво, що наділяє його великими привілеями. Другий, до якого належить більшість людей, управляється і регулюється першим та забезпечує його матеріальними засобами, необхідними для життєздатності політичного організму. Клас керівників і складає політичну еліту, яка формується з людей, здатних до управління, тобто таких, які володіють організаторськими здібностями і мають над іншими громадянами матеріальну, моральну та інтелектуальну перевагу. В. Парето ділить еліту на правлячу – що безпосередньо бере участь в управлінні, і неправлячу – контреліту – людей, що володіють характерними для еліти якостями, але не мають доступу до керівництва через свій соціальний статус. Правляча еліта ділиться на два типи: «лис» (гнучких керівників, які використовують «м'які» методи керівництва: переговори, поступки, лестощі, переконання тощо) і «левів» (жорстких і рішучих правителів, які спираються, переважно, на силу). На думку цих учених, реальна влада в суспільстві повинна належати елітам – вузькому колу осіб, які знаннями, спроможністю, професійними успіхами довели свою обраність.

Значний внесок у розвиток теорії політичних еліт вніс і німецький вчений Р. Міхельс, який розробив «залізний закон олігархічних тенденцій». У відповідності до цього закону розвиток великих організацій неминує веде до олігархізації управління суспільством і формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися всіма її членами.

Поступово виділяється керівне ядро й апарат, які виходять з-під контролю рядових членів і підпорядковують політику власним інтересам. Рядові ж члени організації недостатньо компетентні, пасивні і проявляють байдужість щодо повсякденної політичної діяльності. В результаті, будь-якою організацією завжди фактично править олігархічна, елітарна група, яка зацікавлена в збереженні свого привілейованого стану, забуваючи про інтереси мас.

У сучасному світі отримали найбільшу популярність теорії демократичного елітизму. Авторами цієї концепції були Р. Даль та Р. Арон. Вони виходять з розуміння демократії як конкуренції між потенційними керівниками за довіру виборців. Тому сучасна еліта повинна не лише володіти необхідними для управління якостями, але й виступати захисником демократичних цінностей і стримувати часто властивий масам політичний та ідеологічний ірраціоналізм і радикалізм. Теорія плюралізму еліт розглядає політичні еліти як еліти функціональні, в яких правлячі особи мають особливу кваліфікацію для виконання певної керівної роботи і не виступають як єдині згуртовані групи. Це зменшує концентрацію влади і запобігає створенню стійкого владного прошарку, створює умови для існування безлічі еліт, коли жодна з них не здатна домінувати у всіх сферах життя і коли поділ суспільства на еліту і масу відносно умовний і часто розмитий. Такий стан речей призводить до конкуренції еліт, що унеможливорює створення єдиної пануючої групи та забезпечує підзвітність еліт масам; робить доступ у керівний прошарок не тільки через багатство й особливий соціальний статус, але й через особисті організаційні здібності, професійні знання, активність тощо.

Таким чином, сучасна політична еліта, як складова меншина суспільства і його найбільш активна частина, виконує важливі функції: моніторинг і аналіз інтересів, найбільш актуальних потреб різних соціальних груп; забезпечення субординації інтересів різних соціальних спільнот та відображення цих інтересів у політичних установах; розробку і популяризацію

політичної ідеології (програм, доктрин, законів тощо); запровадження механізмів втілення політичних задумів і стратегій шляхом призначення кадрового апарату органів управління; створення і корекцію діяльності інститутів політичної системи; прозоре і конкурентне висування політичних лідерів тощо.

При аналізі політичних еліт необхідно окремо зупинитись на понятті «квазіеліта» (квазі – префікс, що означає «нібито»). Квазіеліта – це псевдоеліта, антиеліта, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не має необхідних сучасних елітарних рис, і тому не може повноцінно виконувати важливі керівні функції. Представники квазіеліти, не маючи високих професійних знань і належного досвіду в системі державного управління, використовують маніпулятивні методи керівництва, демагогію, їх діяльність не ефективна і обслуговує лише вузькокорисні інтереси правлячої верхівки та її оточення.

Конкретні історичні умови суспільства формують відповідні типи еліт. Сучасна політологія виокремлює такі типи: відкриті і закриті, легальні і нелегальні, фрагментовані, ідеологічно та нормативно інтегровані.

Еліти відкритого типу характеризуються високою горизонтальною і вертикальною мобільністю, забезпечуючи ефективні соціальні ліфти для вихідців з різних елітарних груп і соціальних низів. Доступ до керівних позицій у такому типі відкривають високі професійні і моральні якості, особисті досягнення в економічній, політичній, адміністративній діяльності. Такі еліти постійно оновлюються та є найбільш ефективними для суспільного розвитку і підтримки демократії.

Закриті еліти є найбільш консервативними, доступ до них ускладнений і заформалізований.

2. У цьому питанні необхідно зупинитися на аналізі феномену політичного лідерства та розглянути типи лідерів.

Політичне лідерство – це особливий суспільно-політичний інститут, в якому певна особа або група осіб здійснюють керівництво політичною партією, громадсько-політичною організацією, суспільним рухом, державою або суспільством у цілому.

У політологічному плані **лідерство** розглядається:

- як можливість впливати на інших людей;
- як управлінський статус, позиція, пов'язана з прийняттям управлінських рішень;
- як спосіб консолідації зусиль людей, суспільних ресурсів для досягнення спільної мети;
- як зразок поведінки та організації певної особи або групи осіб, що здатні реалізувати вимоги людей у державних структурах;
- як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку.

Проблема політичного лідерства має давню історію. За античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певні історичні умови вимагали свого лідера, вождя, і завжди з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання відповідного лідера.

В епоху Відродження, з її ідеями антропоцентризму, з розвитком мистецтва та науки, виникає теорія італійського державного діяча і філософа Н. Макіавеллі, згідно з якою люди переважно є морально недосконалі, в масі своїй більше схиляються до поганого, ніж до доброго. Головне є те, що в основі людської природи – інтерес або жадоба влади й наживи. Макіавеллі вважав, що в політиці володареві слід удаватися до маніпулювання, віртуозних шахрайств, зрад, які, як він гадав, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

У ХІХ ст. німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844–1900) розробляє теорію лідера-надлюдини, який, за його концепцією, являє собою вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені загальнообов'язкові норми моралі, культури, політичні традиції і цінності. Ніцше демонструє зневагу до своїх сучасників, вважаючи їх утраченим поколінням, омріяний ним лідер – це герой майбутнього. Тільки така людина спроможна побороти в собі все, що сприяє спокою та лінощам, вона повинна бути вищою за повсякденність, щоб стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Спрощене, вульгаризоване ставлення до філософії

Ніщо і його концепції надлюдини було використане ідеологами фашизму для виправдання їх людиноненависницької політики.

Французький соціолог Габріель Тард (1843–1904) вважав, що лідер є рушійною силою суспільного процесу, який спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, відтворення високих культурних стандартів, розуміння сутності історичного процесу, соціально-політичного розвитку, і тому цю роль спроможний здійснити тільки лідер.

Особлива заслуга в дослідженні феномену політичного лідерства належить німецькому соціологу і політологу М. Веберу, який на основі типів легітимного панування запропонував свою типологізацію лідерства:

- **традиційний лідер** – влада якого спирається на традиції, спадковість владних повноважень у державі, такий тип характерний для династійних монархій;
- **харизматичний лідер** – цей тип базується на вірі людей у виняткові здібності і таланти лідера, відбувається певна політична сакралізація особи такого лідера-месії його прихильниками;
- **раціонально-легальний тип лідера**, який обіймає державну посаду у відповідності до вимог конституції.

У політичній науці існує багато інших теорій і концепцій щодо розуміння **політичного лідерства**, розглянемо ще деякі з них:

- **теорія рис лідерства** – у відповідності до неї лідера з-поміж інших людей виділяють виняткові риси, а саме, він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій, бути готовим брати на себе відповідальність за інших тощо. Якісна перевага – це продуктивність ідей. Людина-лідер має вміння уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; вміти знаходити «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідер має високий рівень інтелекту, нестандартне мислення та підходи. Це забезпечує лідеру спроможність ефективно вирішувати весь комплекс проблем, що постають перед ним, нести особисту відповідальність за наслідки своїх дій у майбутньому;

– **ситуаційна концепція** – робить акцент на спроможності лідера діяти в конкретній ситуації, як необхідний рушій, що розв’язує актуальну для певного періоду проблему;

– **теорія послідовників** – політичне лідерство розглядається через призму відносин між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Цей вплив може бути одностороннім (коли впливає лідер), і це обумовлене рівнем концентрації влади в руках лідера та рівнем його політичної ваги, а також особистими якостями. Також вплив може бути двостороннім, коли і сам лідер, і його послідовники впливають один на одного;

– **психологічна концепція лідерства** – вона спирається на вчення австрійського вченого-психіатра З. Фрейда. Він вважав, що в основі лідерства лежить певне лібідо – підсвідоме сексуальне почуття, яке виявляється в бажанні перебороти певні комплекси, обмеження й табу і досягти більшого. Лідерові необхідно підтримувати врівноважені стосунки з масою, бути здатним стримувати та обмежувати її агресивні настрої.

У сучасних умовах **політичний лідер** повинен мати **ряд базових якостей та характеристик**, які забезпечують його конкурентоспроможність на політичному ринку:

– високий освітній рівень, фахові знання із різних галузей, насамперед з політології, соціології, права, економічних наук, історії тощо;

– амбіційність, наполегливість, вольові якості;

– політичний досвід;

– комунікативна майстерність;

– ораторське мистецтво та акторські навички;

– зовнішня привабливість (імідж);

– організаторські здібності, управлінські компетенції, відповідальність, вміння створювати професійну команду й ефективно керувати нею;

– розвинута політична інтуїція, поєднана з політичним передбаченням, стратегічне мислення;

– уміння генерувати нові ідеї, підходи, тобто високий рівень інноваційного мислення тощо.

Політичного лідера не можна ототожнювати з вождем, який не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси, служить не державі чи нації, а певним групам, що висунули його і підтримують на політичній арені; вождь звертається до людини з натовпу, діяльності – насилля, маніпуляції поведінкою людей, зневажливе ставлення до особистості.

3. В останньому питанні необхідно розглянути, як відбувався процес становлення політичних еліт в Україні.

Після розпаду СРСР Конституція України проголосила нашу державу незалежною, правовою, соціальною і демократичною, але цей процес відбувався на тлі слабо структурованого суспільства. Політичні еліти після проголошення незалежності не змогли знайти консенсусу стосовно шляхів подальшого розвитку нашої держави. Патріотично налаштована частина української еліти в переважній більшості не мала досвіду державного управління і зрештою зосередилася на ствердженні формальних ознак державності. Її головні гасла стосувались виключно отстоювання ідеї незалежності, а питання соціально-економічного розвитку, демократії та захисту прав людини вважались другорядними. А значна частина лівої політичної еліти, на відміну від своїх колег із країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави і ринкової економіки та орієнтувалася на ідеї відновлення СРСР.

За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, серед осіб, які протягом 1991–2003 років призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава адміністрації Президента) були вихідці з партійної, комсомольської, радянської, господарської еліти. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції» становлять 73 % номенклатури радянських часів; серед осіб, які з 1995 року обіймали (або обіймають) посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80 %. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади відповідно перебували на державній службі ще за радянських часів. Ті ж дані НІСД свідчать: дві третини української еліти

(в тому числі й політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і швидку урбанізацію останніх десятиліть.

Тобто в Україні не відбулася реальна зміна «критичної маси» політичної еліти. Протягом 1991–2003 рр. на найбільш впливові посади в системі державної влади призначалися вихідці з партійної, комсомольської і господарської номенклатури радянських часів. І, як наслідок, час був використаний не на розбудову держави, а на боротьбу різних політичних сил за владу задля контролю за розподілом економічних і фінансових ресурсів країни та участі у приватизації об'єктів державної власності.

Ще однією складовою політичної еліти України стали представники так званої «нової буржуазії», які поступово приходили на зміну колишній радянській еліті (представники якої втрачали свої ключові позиції у владі в силу віку та втрати фінансового ресурсу). Для цієї нової регенерації «еліти» українська державність була лише бізнес-проект, можливістю участі в приватизації національного надбання, про жодні патріотичні прояви не йшлося. Відчутним був у формуванні нової еліти і кримінальний чинник.

І незважаючи на суспільно-політичні зміни, що відбулися в Україні після «помаранчевої революції», соціологи констатували, що саме в цей час відбувається найбільше з часів незалежності України падіння рівня довіри до усіх політиків і владних інститутів. Як зазначає дослідник генези політичної еліти Ю. Мацієвський, електоральна підтримка В. Ющенка за п'ять років зменшилась у 10 разів (з понад 50 % наприкінці 2004 року до 5,45 % за результатами голосування на президентських виборах 2010 року). Підтримка Ю. Тимошенко за цей же час зменшилась у 5 разів (з майже 50 % на початку 2005 року до 10–13 % на вересень 2009 року), однак завдяки мобілізації виборців під час президентської кампанії вона зросла до 25 % у першому турі

і до майже 45,5 % у другому. Лідер опозиції В. Янукович втратив найменше. Ще в липні 2009 року на президентських виборах його готові були підтримати 26,8 % виборців, проте в день голосування його підтримали 35,32 % виборців у першому турі і 48,95 % у другому.

У 2010 році майже кожен п'ятий українець проголосував проти всіх, що у 10 разів більше, ніж 2004 року, а кожен другий не підтримував діяльності головних державних інститутів – парламенту, Кабінету Міністрів, міліції, судів. І ці показники недовіри до всіх представників влади продовжували зростати і досягли свого критичного рівня в 2013 році напередодні «революції гідності».

На думку директора фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва І. Бекешкіної, після «революції гідності» також не вдалося «перезавантажити» систему влади, забезпечити прихід нових еліт та люструвати старі. Це було обумовлено тим, що не проводилась систематична боротьба з корупцією, не відбулося деолігархізації влади, системної реформи правоохоронних органів і судочинства, а також не досягнуто економічного зростання і не покарано представників попередньої влади за злочини проти Майдану-2.

Радикальне оновлення влади, яке було розпочато перемогою В. Зеленського на президентських виборах 2019 року, з наступним перезавантаженням Верховної Ради України на дострокових парламентських виборах 2019 забезпечили лише появу нових облич у владі, але не змінили якість українських правлячих еліт. Соціальні ліфти, які відкрились у цей час для багатьох молодих людей, у більшості випадків, підняли нових політиків до рівня їх «професійної некомпетентності» і, як наслідок, зробили владні рішення неефективними та викликали суспільне незадоволення. Суспільний запит на владу, спроможну розв'язувати складні соціально-економічні проблеми, політичні кризи, актуальні безпекові питання, залишився не реалізованим. Ці фактори стали чинниками втрати представниками правлячої еліти значної частини електоральної підтримки під час місцевих виборів

2020 року та актуалізували процес утворення регіональних політичних партій (здебільшого це персоніфіковані політичні проекти під місцевих лідерів), які отримали високу підтримку у виборців.

Події, які відбуваються в Україні з 24 лютого 2022 р. – початку повномасштабної російсько-української війни, посилили соціальний запит на особливий рівень компетентності та професіоналізму українського владного істеблішменту. Це призвело до значного кадрового оновлення виконавчої влади, але процес змін виборних владних органів відкладений до закінчення воєнного стану в Україні. Героїзм, військова звитяга українських захисників і захисниць дає Україні надію на прихід до влади, вже після завершення війни, дійсно проукраїнських патріотичних сил, які прискорять трансформаційні політичні процеси у бік сталого розвитку демократичних інститутів та європейської інтеграції нашої держави до Європейського Союзу та НАТО.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке політична еліта? Що таке квазіеліта?
2. Які основні концепції еліт Ви знаєте і який їхній зміст?
3. Чим відрізняється політична еліта від політичного лідерства?
4. Визначіть, до якого типу лідерства належить президент України.
5. Назвіть представників харизматичного лідерства серед українських політиків.
6. Які якості мають бути притаманні сучасному політичному лідеру?
7. Як Ви розумієте тези про соціальний запит українського суспільства на новий тип політичних лідерів в умовах повномасштабної російсько-української війни?

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйте доповідь про політичного лідера з наведеного списку. Доповідь має містити мінімум біографічної інформації. Натомість головну увагу слід приділити висвітленню перешкод,

з якими зіткнулась обрана вами особистість у результаті його/її позиції або дій. Базові елементи доповіді:

- Що вплинуло на формування особистості: соціальне походження, освіта, вплив батьків, оточення та умови життя.
- Політична позиція.
- Епізод з політичного життя, який характеризує особистість як лідера.
- Інтересам якої групи чи груп населення відповідала діяльність лідера.
- Досягнення політика.
- Ваш висновок.

Обсяг доповіді – до 5 сторінок друкованого тексту. Наприкінці доповіді обов'язково розміщується список використаної літератури.

Леонід Кравчук
Леонід Кучма
Віктор Ющенко
Петро Порошенко
Володимир Зеленський
Вацлав Гавел
Мао Цзедун
Рухолла Мусаві Хомейні
Беніто Муссоліні
Джон Кеннеді
Франклін Делано Рузвельт
Адольф Гітлер
Мартін Лютер Кінг
В'ячеслав Чорновіл
Індіра Ганді
Степан Бандера
Наполеон Бонапарт
Отто фон Бісмарк
Маргарет Тетчер

Рональд Рейган
Юзеф Пілсудський
Ернесто Че Гевара
Фідель Кастро
Конрад Аденауер
Микита Хрущов
Володимир Щербицький
Симон Петлюра
Мустафа Кемаль Ататюрк
Лех Валенса
Ден Сяопін
Лі Куан Ю
Авраам Лінкольн
Джо Байден
Дональд Трамп
Йосиф Сталін
Вінстон Черчилль
Шарль де Голль
Нельсон Мандела

2. Зробіть конспект статті чеського політика, першого президента посткомуністичної Чехословаччини В. Гавела «Сила безсилах».

3. Напишіть есе на тему «Н. Макіавеллі і макіавеллізм: співвідношення політики і моралі».

Джерела і література

1. Бегаль, В. Н. Сутність та особливості феномена політичного лідерства [Текст] / В. Н. Бегаль // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2011. – Вип. 55 (12). – С. 490–496.

2. Дмитренко, С. П. Політична еліта і політичне лідерство [Текст] / С. П. Дмитренко // Політологічні читання. – 2001. – № 2. – С. 15–17.

3. Кін, Джон. Мас-медіа і демократія [Текст] / Джон Кін ; пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко. – К. : «К. І. С.», 1999. – 134 с.

4. Корнієнко, В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні [Текст] / В. О. Корнієнко. – Вінниця: ВНТУ, 2009. – 139 с.

5. Макіавеллі, Н. Державотворець [Текст] / Н. Макіавеллі ; пер. з італ. В. Балог. – К. : Арій, 2015. – 224 с.

6. Мацієвський, Ю. Еліти в Україні до і після «помаранчевої революції». Режим доступу: file:///D:/Downloads/PoMe_2010_2_6.pdf

7. Політологія : навчальний посібник / О. Б. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.

8. Стець, С. Політична система та політичне лідерство – процес взаємодії [Текст] / С. Стець // Віче. – 2009. – № 10. – С. 30–32.

9. Траверсе, О. О. Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології [Текст] / О. О. Траверсе // Наукові записки. – 2004. – Вип. 25. – С. 80–91.

10. Третяк, С. М. Особливості політичного лідерства сучасного українського громадянського суспільства [Текст] / С. М. Третяк // Юриспруденція, теорія і практика. – 2010. – № 9. – С. 7–13.

ТЕМА № 4. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Політична культура: історія, визначення, сутність основних концепцій та функцій.
2. Структура і зміст політичної культури.
3. Типологія політичної культури.
4. Становлення політичної культури України, її основні риси.

Основні поняття та категорії

Політична культура, концепції політичної культури, політична орієнтація, функції політичної культури, типологізація політичних культур, риси політичної культури України.

Методичні рекомендації

1. Розглядаючи перше питання, треба звернути увагу на визначення політичної культури, проаналізувати її основні концепції та функції.

Термін «політична культура» вперше з'явився в XVIII ст. у працях німецького філософа Іоганна Готфріда Гердера (1744–1803). Його головна робота «Ідеї до філософії історії людства» включала роздуми історичного і культурного плану. Наприкінці XIX – на початку XX ст. зароджуються основні школи і проводяться численні дослідження з психології народів та етнопсихології. В них знання, які потім складуть елементи концепції політичної культури.

Таким чином, витоки теорії політичної культури пов'язані із дослідженнями в області культурної і політичної антропології, соціальної та етнічної психології, теорії «національного характеру», «розуміючої» соціології (Б. Маліновський, В. Вундт,

Л. Гумплович, М. Данілевський, М. Бердяєв, Дж. Уотсон, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон, М. Вебер, П. Сорокін та ін.).

Найбільш оформлені **концепції політичної культури** виникають у 50-х рр. ХХ ст. у рамках порівняльних досліджень, якими в цей період активно займалася американська політична школа. Її представники Габріель Алмонд (1911–2002) і Сідней Верба (нар. 1932) стали авторами-засновниками концепції політичної культури. В 1956 р. вийшла їх книга, яка присвячена порівняльному аналізу п'яти політичних систем (Англії, Італії, Німеччини, США, Мексики). В цьому ж році з'явилася і книга Х. Файера «Системи правління великих європейських держав», яка також фіксувала ці відмінності.

У 1963 р. виходить книга Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура», в якій була викладена концепція політичної культури. Ця концепція запропонувала пояснення різноманітності політичних систем, зробила більш зрозумілими політичні процеси і явища в різних країнах. У науковій літературі з'являється термін «політична культура», а також її різні трактовки у працях Л. Пая, Р. Фейгена, У. Розенбаума, С. Ліпсета, Р. Петнема, Р. Інглхардта та ін.

Основу концепції політичної культури Г. Алмонда і С. Верби склали два підходи – системний підхід Толкотта Парсонса (1902–1979) і «розуміюча соціологія» М. Вебера. Виходячи з цього, аналіз політичної культури конкретного суспільства включає в себе два рівні – інституціональний (через аналіз інститутів політичної системи) і орієнтаційний (розуміючий або пояснювальний).

Політична культура являє собою набір змінних (індикаторів), які пояснюють у цілому специфіку тієї чи іншої політичної системи.

Політична культура виступає складовою моделі культури суспільства в цілому і є похідною від множини факторів: географічного і геополітичного положення тієї чи іншої країни, історії, релігії, традицій, звичаїв, типів ведення господарства, моделей взаємодії між людьми та ін.

За час активних досліджень політичних систем у рамках концепції політичної культури багатьма авторами були запропоновані різні варіанти її визначень, які підкреслювали окремі сторони чи елементи феномена політичної культури.

Політичну культуру визначають як: матрицю настанов і поведінки, в межах якої функціонує політична система; суб'єктивний склад політики (який досліджує діяльність суб'єктів, а не інститутів); систему політичних дій і соціальну практику (Е. Карр, М. Бернстайн); спосіб політичної поведінки соціальних груп і природу політичних вірувань; стиль діяльності індивідів у сфері політики; сукупність типових зразків поведінки; модель зразка життя і дій, стан розумів, які їх визначають (Джо Р. Фейгін); набір підходів почуттів і уявлень, які надають упорядкованість і значимість політичному процесу (Л. Пай), чи цінності, уявлення й емоції, що наповнюють змістом політичне життя (Р. Роуз і М. Доган); спосіб політичної діяльності.

Таким чином, **поняття політичної культури** належить до набору перемінних, які можуть бути використані при створенні теорій, описі політичної системи. Вони повідомляють про психологічні, суб'єктивні виміри політики і слугують пояснюючим фактором усіх політичних дій і вчинків різних суб'єктів політики. Політична культура визначає норми і правила поведінки в політичній сфері, «одушевляє» політику. Вона забезпечує єдність і інтеграцію інститутів влади, надаючи їм цілісність.

Політична культура – політичні традиції, норми, установки, правила політичної дійсності, ідеї, концепції, певна модель бачення принципів взаємовідносин між різними політичними інститутами суспільства.

Політична культура впливає на політичний процес, динаміку змін у сфері державної влади, стан діючих політичних суб'єктів.

До найбільш стійких функцій політичної культури належать: соціалізація, адаптація, інтеграція, комунікація.

2. У цьому питанні необхідно розглянути структуру і зміст політичної культури.

Політична культура – явище із складною структурою, багаторівневе. Ця складність побудови і організації визначається різноманітними зв'язками політичної культури з різними соціальними і політичними процесами.

На кожному із наведених нижче рівнів формування ціннісних уявлень людини можуть складатися різні погляди, переконання:

- світоглядний рівень, де уявлення про політику поєднуються з індивідуальною картиною світосприйняття;
- громадянський, де людина набуває якісно новий рівень розуміння свого політичного статусу;
- політичний рівень ціннісних уявлень, де напрацьовуються ставлення до конкретних форм правління, політичних режимів, своїх союзників і противників.

Г. Алмонд виділяє **три основні рівні у всіх політичних орієнтаціях**:

1. Пізнавальний (когнітивний): знання про політичну систему, політику, її структуру, ролі та їх виконавців.
2. Емоційний (афективний): почуття, настрої та емоції по відношенню до політики, політичних інститутів, конкретних лідерів, а також причини і підстави цих почуттів.
3. Оціночний (аксіологічний): оцінки і судження (добре – погано, нормально – ненормально, гарно – негарно і т. д.) по відношенню до політики, конкретних політичних дій, інститутів.

Зміст політичної культури складають такі її елементи, як політичні традиції і звичаї, система організації та передачі влади, політичні норми, стереотипи, установки, цінності, знання, ідеї, політична мова, символи і т. д.

Політична культура різних народів істотно відрізняється між собою в уявленнях про те, яким повинен бути рівень втручання держави в життя суспільства й економіку, яку соціальну політику повинен проводити уряд, і т. д.

3. Для розуміння політичної культури необхідно проаналізувати її основні типи та розкрити їх зміст.

Для оцінки різних типів культури обираються різні критерії і параметри. Сьогодні найбільш відомі три основні типи

політичної культури і три похідні від них змішані типи. Вони запропоновані американськими вченими Г. Алмондом і С. Вербою на підставі характеру ставлення індивідів до влади, політичної системи і уявлень про свою політичну роль.

До **основних типів** відносяться: **патріархальна, підданська й активістська політичні культури.**

Патріархальна політична культура – характеризується суспільною орієнтацією на вождя, лідера. Політичні відносини регламентуються на підставі звичаїв, традицій. Жорстке виконання норм, правил, консервативність. Об'єднання людей і групова ідентифікація відбувається за родовими чи клановими ознаками. Легітимізація влади на основі звичаю. Політичну участь придушено. Ігнорування громадянами політики і її впливу на життя. Панівним такий тип культури є в різних племенах (наприклад, африканських, де не існує спеціальних політичних ролей і вождь або шаман виконує «дифузійні політико-економічно-релігійні ролі»).

Підданська політична культура – характеризується сильною орієнтацією на державу і політичну систему в цілому. Політична система сприймається як щось могутнє, стабільне і незмінне. Відношення до влади напівсвідоме, переважно пасивне і лояльно-конформістське. Покірне підпорядкування державним чиновникам і законам, при цьому реальні почуття до влади можуть бути доволі різноманітні: від визнання до глибокого несприйняття. Позиція «підданого»: систему змінити не можливо (чи мало можливо), і тому краще їй підкоритися. Функціонують при тоталітарних, авторитарних політичних режимах (СРСР, Німеччина часів Гітлера, фашистська Італія часів Муссоліні, країни східної Європи в 40–80-ті рр. XX ст., сучасна Росія часів Путіна та ін.).

Активістська політична культура. Їй притаманна орієнтація на активне включення в політичний процес і здійснення впливу як на політичну систему в цілому, так і на окремі її сегменти. Ставлення до політики свідоме і залежить від конкретної політичної ситуації та способів здійснення влади. Відносно

високий рівень поінформованості людей про політичне життя і вимог до політичної системи. Підтримка політичних курсів і лідерів знаходиться в залежності від виконання цих вимог. Позиція «учасника»: політичну систему можна і необхідно змінювати та вдосконалювати. Прикладом можуть виступати країни світу з розвинутою демократією – США, більшість країн Європи, в т. ч. пострадянські країни Балтії. Цей тип політичної культури почав активно формуватися в Україні, що мало своє втілення в Помаранчевій революції 2004 р., революції Гідності 2013–2014 рр., російській збройній агресії 2014 р. проти України та переході її з 24 лютого 2022 р. в широкомасштабну російсько-українську війну.

До похідних типів змішаної політичної культури Алмонд і Верба віднесли патріархально-підданську, піддансько-активістську і патріархально-активістську культури.

Окрім названих типів Алмонд і Верба описали тип політичної культури, який вони вважали найбільш поширеним у демократичних країнах. Це певний середній, піддансько-активістський тип, який вони назвали громадянською культурою.

Під громадянською культурою вони розуміли культуру «поміркованості», яка є продуктом тривалого закріплення ліберально-демократичних цінностей, участі громадян в управлінні державою, прийнятті політичних рішень.

4. В останньому питанні необхідно проаналізувати становлення політичної культури України та її основні риси в сучасному суспільстві.

Становлення політичної культури України було зумовлене особливостями соціально-політичних і економічних відносин, історичного розвитку політичної системи, специфікою державотворчих, національних та релігійних процесів.

Наслідком цих складних і суперечливих процесів було формування таких **рис політичної культури України**, як:

– тяжіння до малих соціальних груп (родина, коло друзів, трудовий колектив, громада), що спричиняє її маргінальність і унеможливорює інтеграцію в єдину політичну спільноту;

- поєднання тоталітарних і демократичних елементів;
- регіональність (орієнтація насамперед на місцеві, регіональні, за винятком низки місць, інтереси);
- домінування ірраціональних підходів в оцінці суспільно-політичних процесів (перевага емоційності над прагматичністю, здоровим глуздом);
- низький рівень політичної толерантності, нетерпимість до опозиційних ідей і поглядів та політичних опонентів;
- перевага споглядального способу життя над активним, тяжіння до соціальної апатії, ухилення від активних кроків і дій із захисту своїх прав і свобод; надмірна соціальна терплячість.

Проте досвід незалежної Української держави, карколомні та трагічні події нашої політичної історії останніх років, спричинило усвідомлення необхідності створення найважливіших елементів нової політичної культури у свідомості населення:

- національно-класову та ідеологічну толерантність як гарантію стабільності і недопущення збройного протистояння у середині країни;
- забезпечення єдності країни;
- забезпечення переваги прав та свобод громадянина над державними та груповими інтересами;
- активне залучення громадян до процесу прийняття рішень задля формування демократичної культури;
- формування потужного громадянського суспільства активістського типу навколо ідеї захисту Української держави під час російсько-української війни 2014 р. та активізація цього процесу після повномасштабного вторгнення росії з 24 лютого 2022 р.

В умовах повномасштабної війни Росії проти України проблеми формування політичної свідомості й політичної культури набувають особливої актуальності. Демократизація суспільства пов'язана зі змінами в політичній свідомості і є її важливою та необхідною умовою. Складні соціально-політичні, економічні

та міжнародні проблеми вимагають від особистості вміння розуміти та аналізувати реальність і процеси, що відбуваються в суспільстві. Політична свідомість громадян є ключовим фактором формування демократичного суспільства та прийняття виважених політичних рішень.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст основних концепцій політичної культури.
2. Дайте визначення політичної культури.
3. Назвіть основні функції політичної культури.
4. Яку структуру має політична культура?
5. Визначіть типологію політичної культури за Алмондом і Вербою та розкрийте головний зміст кожного із цих типів.
6. Визначіть і поясніть основні риси сучасної політичної культури України.
7. Охарактеризуйте процеси трансформації політичної культури в Україні під час повномасштабної російсько-української війни (починаючи з 24.02.2022 р.).

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте есе з наступних тем:

- Політична культура сучасної української еліти.
- Проблема формування політичної культури українського суспільства.
 - Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки.
 - Порівняйте політичні культури західного та східного типів.
 - Чим відрізняються між собою масова свідомість і громадська думка?
 - Чи є межі у свободі слова?
 - До якого типу належить сучасна українська політична культура?

Джерела і література

1. Карнаух, А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні [Текст] / А. Карнаух // Персонал. – 2007. – № 9. – С. 26–31.
2. Кусок, П. Ментальність і політична культура українців [Текст] / П. Кусок, П. Скрипка // УНІВЕРСИТЕТ. – 2007. – № 6. – С. 52–62.
3. Нагорна, Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії [Текст] / Лариса Панасівна Нагорна. – К. : Стилос, 1998. – 278 с.
4. Остапенко, М. А. Політична культура суспільства [Текст] / М. А. Остапенко. – К. : МАУП, 2008. – 93 с.
5. Політологія : навчальний посібник / О. Б. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.
6. Тархова, Н. Вплив національного менталітету на формування політичної культури [Текст] / Н. Тархова // Нова політика. – 2002. – № 2. – С. 52–54.
7. Циркін, М. Основні функції політичної культури трансформаційного суспільства [Текст] / М. Циркін // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2012. – Вип. 56 (1). – С. 526–567.
8. Чальцева, О. М. Порівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми [Текст] / О. М. Чальцева // Трибуна. – 2004. – № 5-6. – С. 29–31.
9. Ярова, Є. Політична культура владної еліти в Україні: регіональний аспект [Текст] / Є. Ярова // Персонал. – 2008. – № 2. – С. 30–38.

ТЕМА № 5. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

1. Політична свідомість: визначення і загальна характеристика. Основні рівні політичної свідомості.
2. Політична ідеологія.
3. Ідеологічні течії в Україні: історія і сучасність.

Основні поняття та категорії

Ідеологія політична, ідеологізація, деідеологізація, реідеологізація, політична свідомість, міф соціальний, міф політичний, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм, фашизм, рашизм, неолібералізм, неоконсерватизм, соціал-демократія, стереотип політичний, образ ворога, націоналізм, ідеократія.

Методичні рекомендації

1. Розгляд першого питання передбачає оцінку політичної свідомості як соціального феномену, який можна аналізувати з погляду філософії та політології. **Політична свідомість** – це сукупність почуттів, уявлень, поглядів особистості на політичні відносини; усвідомлення особистістю своїх політичних інтересів, прагнень і несвідомих (позасвідомих) потягів, мотивів. Навіть якщо особистість «не цікавиться політикою», вона залишається носієм політичної свідомості, хоча до певного часу і не розуміє цього. Політична свідомість виявляється у вигляді ідей, віри, знань, оцінок, вражень, емоцій.

Політична наука виділяє декілька видів політичної свідомості. Можна говорити про емпіричну, буденну політичну свідомість, яка формується на базі практичного, щоденного реального життя. Вищим рівнем є т. зв. політико-ідеологічний, який

формується на основі певних теоретичних знань, за допомогою теоретичних і ціннісних міркувань особи, формування цих знань у концепції, ідеї, теорії.

Сучасна наука заявляє про існування політичної свідомості соціальних груп (класова свідомість, свідомість футбольних фанатів), націй – національна свідомість, свідомість політичних партій – ідеології і т. ін.

Першим виявом політичної свідомості є політичний міф і політичні стереотипи як вияви соціальних міфів і стереотипів. Міф (з грец. μῦθος – переказ, легенда) – священна історія, яка не піддається критиці, раціональному аналізу. Міф – це певним чином фантазія. Міфи переходять із покоління в покоління. І до цього часу поширені міфи «про доброго царя», «про злих ворогів», про «хохлів, кацапів і бульбашів», про «Європу». Міфи, в тому числі політичні, базуються на стереотипах. Соціальні стереотипи (з грец. stereos typos – твердий відбиток) – прості, схематичні, стандартизовані образи чи уявлення про політичні явища і відносини, способи розв’язання політичних проблем – задач і завдань.

Специфічним видом соціальної свідомості є громадська думка, в тому числі і щодо політичної сфери життя суспільства. Громадська думка йде далі від міфів і стереотипів, але певним чином базується на них. Громадську думку визначають як специфічний стан свідомості, в якій виявляється ставлення (закрите таємне чи відкрите) різноманітних груп людей до подій і процесів реального життя, які впливають на їхні інтереси і потреби.

2. Окреме питання слід приділити вивченню найвищого виду політичної свідомості – ідеології. Поняття «ідея» в грецькій мові означає «образ, початок, основа». Таким чином «ідеологія» означає набір першооснов-ідей. Завдяки цим ідеям певна соціальна група сприймає та розуміє навколишній світ. У політичній сфері ідеї виправдовують претензії соціальної групи на владу. Релігія і віра теж можуть виступати як ідеологія. Виникнення поняття «ідеологія» пов’язують з ім’ям **Френсіса Бекона (1561–1626)**. Але особлива увага явищу ідеології приділяється

в XIX ст. У цей час починається поширення таких ідеологій, як лібералізм, консерватизм, націоналізм, анархізм, соціалізм. А XX ст. дало приклади більшовизму (російський комунізм), фашизму, нацизму та іншим ідеологіям, що вплинули на розвиток суспільства. В сучасному світі «живе» досить велика кількість ідеологій. Але в їх основі лежать класичні ідеологічні течії, що зародились у кінці XVIII ст., а розвинулись у XIX і на початку XX ст. До класичних течій можна віднести такі ідеології: лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм.

Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) у первісному розумінні – вільнодумство. Як набір певних ідей формулюється в роботах **Дж. Локка (1632–1704)**, **А. Сміта (1723–1790)**, **І. Бентама (1748–1832)**, **Дж. С. Мілля (1806–1873)**. Першими «практичними» втіленнями ідей лібералізму стали «Декларація незалежності США» (04.07.1776) і «Декларація прав людини і громадянина» (Франція, 26.08.1789). Більшою мірою, лібералізм – це результат британського політичного досвіду, британської промислової революції та американської революції. В економічній сфері класична ліберальна ідея базується на визнанні приватної власності як необхідної умови індивідуальної свободи; вільної, необмеженої конкуренції, підприємства і ринку; невтручання, або мінімального втручання держави в економіку. В політичній сфері класичний лібералізм базується на визнанні ідеї поділу влади, формуванні системи стримувань і противаг у політиці, ідеї правової держави з рівністю всіх перед законом, забезпеченням / гарантією основних політичних прав і свобод: свободи слова, свободи друку, свободи зібрань (мітингів, маніфестацій), свободи політичної діяльності, свободи сумління.

Наприкінці XIX – початку XX ст., в умовах трансформації капіталістичної економіки, політичних і соціальних змін в Європі, трансформується і лібералізм. Він визнає можливість позитивної ролі держави в соціальному й економічному житті, запозичує ідеї соціальної справедливості і солідарності. **Д. Гобсон (1858–1940)**, **Ф. Науман (1860–1919)**, **Т. Грін (1836–1882)**,

Д. Дьюї (1859–1952), Д. Кейнс (1883–1946) та ін. формулюють ідеї «нового лібералізму», «соціального лібералізму». До визначених теоретиків сучасного лібералізму відносять **К. Поппера (1902–1994)**, **Дж. Гелбрейта (1902–2006)**, **А. Шлезінгера (1917–2007)**.

Консерватизм (від лат. *conservo* – зберігаю) як термін використав французький письменник Ф.-Р. де Шатобріан. У 1818 р. він почав видавати журнал під назвою «Консерватор». Засновниками цієї ідеології вважаються французи **Ж. де Местр (1754–1821)**, **Л. де Бональд (1754–1840)** та англієць **Е. Берк (1729–1797)**. Ця система поглядів базувалась на пріоритеті спадковості і традиції перед новаціями. Класичний консерватизм наголошував на необхідності існування і збереженні соціальної ієрархії, неможливості демократичного правління, тому що маси ірраціональні і зобов'язані підкорятись еліті, а еліта має правити на підставі традицій. Політичні зміни мають бути пристосовані до звичаїв, національних традицій та існуючих форм соціальних і політичних інститутів. У цілому консерватизм відображає ідеї та ідеали тих соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції розвитку суспільства. Неоконсерватизм середини 70-х рр. XX ст. визнав і конституціоналізм, і парламентаризм, політичний і ідеологічний плюралізм. Але більшою мірою консерватизм поділяє ідеї елітарної демократії. В економічній сфері неоконсерватизм проголошує мінімальне втручання держави в господарювання, підтримку приватної власності, обмеження і зменшення соціальних програм. Прикладом втілення на практиці ідей консерватизму стала політика **Маргарет Тетчер (1925–2013)**, яка правила Британією 11 років, і політика **Рональда Рейгана (1911–2004)**, який двічі був президентом США. Сучасним прикладом авторитарного консерватизму виступають режими В. Путіна й О. Лукашенка.

Давню історію мають ідеології, пов'язані з ідеєю соціальної справедливості. Спочатку вони виступають у вигляді утопій. Однак усталених форм, визначених теорій і вчень вони набувають у XIX ст. «**Соціалізм**» стає узагальнюючою назвою для

них. Ідеал соціалізму базується на відмові від приватної власності і визнанні суспільної (колективної) власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних і духовних благ. Як механізми досягнення такої мети соціалізм пропонує державний (колективний/громадський) перерозподіл прибутків, державно-політичне регулювання економічних і соціальних процесів, до того часу, поки державна «не відімре», зрівняння державою норм і принципів соціальної рівності і справедливості. Термін соціалізм (від лат. *socialis* – суспільний, громадський) уперше вжили на початку 30-х рр. XIX ст. послідовники **Р. Оуена (1771–1858)** та **А. Сен-Сімона (1760–1825)**.

Соціал-демократична концепція соціалізму відобразила зміни на краще в соціально-економічному становищі пролетаріату і селянства. Особливо в таких країнах, як Британія, Франція, Німеччина, Швеція, Норвегія та ін. Соціал-демократія визнала приватну власність, парламентаризм і ідею правової держави. Теоретиками нової доктрини стали **Е. Бернштейн (1850–1932)**, **К. Каутський (1854–1938)**, **О. Бауер (1881–1938)** та ін. Згодом ідеї соціал-демократії, її національні розгалуження, об'єднались в постулати демократичного соціалізму. В країнах, де йде процес становлення національних спільнот, де відбувається перехід від етнічної громади до політичної нації, паралельно відбувається процес державно-політичної консолідації. Класичним прикладом втілення ідей націоналізму в XIX ст. в Європі є процес утворення Італії і Німеччини. Адже як єдині, централізовані держави з італійською і германською націями вони існують трохи більше ста років. Націоналізм – термін, який означає пріоритет національно-етнічних цінностей, як перед особистісними, так і перед іншими соціальними цінностями. Більшість країн світу була утворена й існує завдяки принципу національної держави. Ідеологія націоналізму складається з ряду аксіом: пріоритет, першість, унікальність (хоча б у чомусь) своєї національної культури перед культурами інших народів і націй; пріоритет національної державності перед усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритет «народного» (частіше селянського) життя

і культурної самобутності перед життєвими цінностями «бездуховної», «відірваної від народу», космополітичної інтелектуальної еліти; пріоритет міфологізованого національного минулого та уявного національного майбутнього перед реально існуючим сьогоденням.

На основі цих базових ідеологій – лібералізму, консерватизму, соціалізму і націоналізму, враховуючи історію кожної країни, виникали свої особливі і специфічні течії. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в глобальному об'єднаному світі з'являються нові ідеологічні течії, пов'язані з технократією.

Особливими є ідеології, які освятили утвердження тоталітарних режимів. До тоталітарних ідеологій відносять фашизм, нацизм, російський комунізм (більшовизм, ленінізм, сталінізм) та ін. Тоталітарні політичні режими, які були побудовані під гаслами цих ідей, в основі мають ідею диктатури. Суть цих диктатур – необмежена влада однієї людини (фюрера, вождя, генерального секретаря), групи осіб (хунта), або партії (КПРС, НСДАП). Така влада здійснюється без будь-якого контролю з боку тих, ким правлять.

Першою тоталітарною доктриною новітньої історії людства, що втілилась у реальне життя, став марксизм-комунізм у більшовистському ленінсько-сталінському варіанті. Комуністична партія Росії під керівництвом «вождів» В. Леніна і **Й. Сталіна (1878–1953)** вирішила втілити в життя ідеї К. Маркса. Комуністична ідеологія (марксизм-ленінізм-сталінізм) панували в СРСР з кінця 20-х рр. по 1989 рр. Ідея К. Маркса передбачала утвердження соціалізму і комунізму шляхом революції та проголошення диктатури пролетаріату, ліквідацію приватної власності, знищення експлуататорських класів, встановлення суспільної власності. В середині 30-х рр. ХХ ст. у СРСР остаточно утвердилась диктатура вождя – Й. Сталіна і диктатура однієї партії – КПРС. Була відкинута ідея правової держави як буржуазної вигадки і утвердилась ідея боротьби з «ворогами народу», що заважали будувати соціалізм і комунізм. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. ідеологічна доктрина радянського комунізму «пом'якшала».

У період російсько-української війни 2014 р. та початку повномасштабного вторгнення росії в Україну (24.02.2024 р.) ми спостерігаємо існування особливого виду ідеології – **рашизму**. **Рашизм** («росія» («раша») + «фашизм»), або російський фашизм – різновид нацизму, фашизму і синонім терміна «російський нацизм». Також рашизм – це різновид політичного режиму, а також радикальна авторитарна політична ідеологія, характерними ознаками якої є сильний культ особи, мілітаризм, тоталітаризм призначений для об'єднання земель через проведення гібридних війн або повної руйнації. Це ідея «руського мира», що полягає у знищенні інших цивілізацій з високорозвинутою культурою, демократією, розвинутим громадянським суспільством. Цей термін набув широкого використання серед політиків і публіцистів, журналістів, науковців і звичайних громадян для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму росії кінця XX – початку XXI століття, що виявляється у поширенні ідей «особливої цивілізаційної місії» росії, «беззаперечного верховенства старшого братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів; повному запереченні Української державності, української мови; здійсненні актів геноциду проти українців, відродженні ганебних традицій радянського тоталітаризму й імперіалізму, маніпулятивному використанні російського православ'я як моральної доктрини, застосуванні геополітичних інструментів впливу, насамперед енергоносіїв для європейських країн, військовій силі, стосовно країн, що входять до сфери впливу російської федерації.

Практичне втілення ідеології рашизму відбувалося під час війн, які розв'язала росія на теренах суверенних держав, що входили до складу колишнього СРСР, а саме:

- Придністровський конфлікт;
- перша російсько-чеченська війна 1994–1996 років;
- друга російсько-чеченська війна 1999–2009 років;
- російсько-грузинська війна 2008 року;
- російсько-українська війна з 2014 року.

«Лівий» тоталітаризм можна знайти в історії ідеології Китаю (Мао Цзедун, маоїзм), Кампучії–Камбоджа (Пол Пот), Куби (Фідель Кастро), Венесуели (Уго Чавес, чавізм), Північної Кореї (Кім Ір Сен, Чучхе), Югославії (Йосип Броз Тито, титоїзм).

Західна Європа уникла «лівого» тоталітаризму. Але в 20-ті рр. XX ст. в Італії, а згодом в Німеччині утвердився «правий» тоталітаризм. Якщо в основі комунізму утверджувалась виключна роль пролетаріату, то в правих тоталітарних ідеологіях проголошувалась виключна роль італійської нації (фашизм) і германської нації (нацизм). Основними ворогами для робітників у радянському комунізмі оголошувались капіталісти і буржуа, а для фашистів і нацистів – євреї, роми, слов'яни. Фашизм і нацизм оголосили виключну роль у будівництві держави дуче (Б. Муссоліні) і фюрера (А. Гітлер). І комунізм, і фашизм, і нацизм виступали за одержавлення економіки, за контроль держави над економікою, і за державний соціалізм. І комунізм, і фашизм, і нацизм були ідеологіями війни і мілітаризму. Елементи правих тоталітарних ідеологій можна знайти в історії Іспанії, Португалії, Японії, Аргентини, Греції, Чилі, Бразилії, Уганди.

Частина дослідників вважає, що тоталітарні ідеології, як «ліві», так і «праві» формуються там і тоді, де і коли потрібно придушити елементи демократії. Таким чином, від тоталітарного народження не застрахована жодна з ідеологій.

3. У цьому питанні необхідно проаналізувати особливості виникнення ідеологічних доктрин України та суспільні чинники, які на це впливали. Історію ідеологій в Україні можна почати з середини XIX ст. Саме з цього часу починають формуватись соціальні групи, які є носіями ідеологій. З середини XIX ст. починає з'являтися українська культурна інтелігенція, яка об'єднується в рух Громад на Наддніпрянщині. Згодом з'являється промисловий пролетаріат. Відбувається розшарування селянства, і різні групи селянства виступають прихильниками різних ідеологічних течій. Особливістю «життя» ідеологій в Україні стало їхнє переплетіння, розрив між різними територіями Західної України, Наддніпрянщини і Східної України. Серед інтелігенції

України, до 1917 р., поширювались ідеї ліберальної демократії західного зразка. Невеличка частина національної інтелігенції підтримувала ліберальні ідеї з вимогою культурної автономії у складі майбутньої демократичної, парламентської, але монархічної росії. Ще менша частина інтелігенції бачили майбутню росію соціалістичною, а Україну її автономною частиною. Важливим питанням, яке ділило ідеології і тих, хто їх сповідував, стало питання про шляхи і методи досягнення демократії і соціалізму в Росії і, відповідно, в Україні.

Так, на початку ХХ ст. окремі діячі формували еклектичну ідеологію, де поєдналися ідеї К. Маркса з його революцією і диктатурою пролетаріату та ідеї автономістського націоналізму. Прихильниками таких думок були **Д. Антонович (1877–1945), В. Винниченко (1880–1951), С. Петлюра (1879–1926)**.

Серед українських політиків 1917–1921 рр. були поширені ідеї лібералізму і соціал-демократії, що віддалено нагадували європейські зразки. Серед заможних селян і середняків панувала одна ідея – збільшити земельну власність. Серед бідних селян – переділити землю. Серед робітників панував «ідеологічний хаос». Але найбільш активні підтримували як помірковану соціал-демократію, так і ідеї більшовизму-ленінізму. Феноменом української революції стало формування націонал-комунізму. Український націонал-комунізм заявляв про необхідність більшої самостійності Української соціалістичної республіки (УРСР) у складі комуністичного Радянського союзу (СРСР). Окремі націонал-комуністи навіть заявляли про психологічну втечу від «московської культури». На початку 30-х рр. Й. Сталін знищив ідеологів націонал-комунізму. Перемога більшовиків (ленінців, комуністів) на теренах колишньої Російської імперії призвела до утвердження комуністичної ідеології. Будь-яка інша ідеологія в СРСР і Україні зокрема була заборонена до 1989 р. З 30-х рр. до 1953 р. в СРСР панував сталінізм як тоталітарна ідеологія «лівого» зразка. Характерними ідеями сталінізму стали: вождізм, культ вождя; ідея державного соціалізму, заперечення приватної власності; відмова від ідеї поділу влад; заперечення

«буржуазних прав і свобод», відмова від ідеї «правової держави»; утвердження влади однієї партії; боротьба з «ворогами народу»; державний терор як метод залякування суспільства; поширення комунізму сталінського/радянського зразка в Європі і світі за допомогою революцій і війн; ідея знищення капіталістичних країн. Після смерті Й. Сталіна радянська/комуністична ідеологія «пом'якшала» і трансформувалась в авторитарно-соціалістичну. Основою цієї ідеї став мілітаризм, соціальний захист трудящого населення, пропаганда успіхів соціалізму.

З 1985 р. в СРСР і Україні починають вільно поширюватись будь-якій ідеї та ідеології. Але Конституція України в ст. 34–37 наводить ряд обмежень щодо змісту ідеологій. У силу історичного розвитку, на цей час, не можна однозначно сказати, яка ідеологія в Україні має найбільшу кількість прихильників.

Але війна росії проти України, яка почалась 26 лютого 2014 р., окупація Криму, підтримка росією військами і зброєю терористично-сепаратистського заклоту на Донбасі з весни 2014 р., вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. та початок повномасштабної фази російсько-української війни сприяли поширенню в українському суспільстві націоналістичних ідей, пов'язаних з посиленням Української держави.

Про те, що таке ідеологія, завжди йшли і будуть йти суперечки. Оцінки феномену ідеології коливалися дуже радикально. Головний сенс ідеології – окреслити межі і риси влади і владних відносин, створити «проект» політичних і соціальних відносин у суспільстві. Ідеологія – це набір цінностей, принципів, ідей. Ідеологія пов'язує цими цінностями політичну теорію і політичну практику.

Кожна ідеологія не є незмінна і закрита. Вони «обмінюються» одна з одною, переплітаються, змінюються під впливом історичних явищ і феноменів, трансформуються. Характерною рисою життя ідеології є їхній постійний конфлікт і зіткнення.

Хтось говорить про «кінець» ідеологій. Але українська політика і українське суспільство потребує інституалізації ідеологічних цінностей, їх очищення від усього чуждого та гальмівного

для прогресивного розвитку Української держави й суспільства, і цей процес активізувався і значно прискорився під час важкої боротьби народу України з російською навалюю під час широко-масштабної російсько-української війни.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чому поняття «ідеологія» часто викликає негативні асоціації?
2. Чи можуть сучасні держави і суспільство, на вашу думку, жити без ідеологій?
3. Яка ідеологія поширена в Україні?
4. На базі якої ідеології, на вашу думку, потрібно «будувати» українське суспільство?
5. Визначіть основні аспекти ідеології рашизму.

Завдання для самостійної роботи

Підготуйте доповіді і реферати з наступних тем:

- Значення ідеології націоналізму у сучасному політичному процесі в Україні.
- Мета націоналізму та сутність його доктрин.
- Ліберально-демократичний та право-радикальний націоналізм.
- Вияснити й охарактеризувати сучасний розвиток доктрин фашизму та анархізму.
- Перспективи неофашизму у постсоціалістичних країнах.
- Спільні та відмінні риси італійського фашизму і німецького нацизму.
- Правий та лівий екстремізм: сучасна ідеологія.
- Розвиток громадської думки та її вплив на політичне життя суспільства в Україні.
- Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки.
- Особливості рашизму як ідеології та політичної практики.

Рекомендована література

1. Головаха, Є. Як змінюється суспільство. – URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-zminuyetsya-suspilstvo> (дата звернення – 20.02.2024)
2. Дембіцький, С. Індивідуальні та соціальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив // Національна безпека і оборона. – 2022. – № 3-4. – С. 93–102.
3. Колоколова, М. О. Патерналізм у політичній свідомості українців: характерні прояви та ймовірні причини // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1122. – С. 59–66.
4. Кравченко, Ю. І. Політична культура та політична свідомість як детермінанти розвитку демократично орієнтованої держави. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи : монографія / за заг. ред. В. С. Крисаченка. – Київ : НІСД, 2004. – 647 с.
5. Цурканова, І. Політична свідомість нового «Покоління X, Y, Z» в розбудові українського суспільства // Регіональні студії. – 2022. – № 29. – С. 4. – URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/29/18.pdf> (дата звернення – 20.02.2024).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Навчальна література, рекомендована для підготовки до семінарів

1. Гелей, С. Д. Політологія : навч. посіб. [Текст] / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 9-те вид., перероб. і доп. – Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2015. – 369 с.
2. Дробінка, І. Г. Політологія [Текст] : навч. посіб. / І. Г. Дробінка, Т. М. Кришталь, Ю. В. Підгорецький. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 292 с.
3. Навчальний посібник з курсу «Політологія» (лекції) / О. Ю. Кравчук, І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2020. – 168 с.
4. Політологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. – Миколаїв : НУК, 2017. – 240 с.
5. Політологія : підручник [Текст] / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-те вид., перероб., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.
6. Політологія : підручник [Текст] / М. П. Требін та ін. ; за ред. проф. М. П. Требіна ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – 414 с.
7. Шляхтун, П. П. Політологія: історія та теорія [Текст]. Підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 472 с.
8. Штанько, В. І. Політологія [Текст] : навчальний посібник / В. І. Штанько, Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьєва, Л. А. Тіхонova. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Видавництво «Фірма» «ІНКOS», Центр учбової літератури, 2016. – 240 с.

Загальна довідкова література

1. Енциклопедія політичної думки [Текст] / пер. з англ. – К. : Дух і література, 2000. – 472 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
3. Політична енциклопедія // Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.
4. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник [Текст]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

Періодичні видання

1. Філософська думка : український науково-теоретичний часопис – <http://journal.philosophy.ua/uk/home>
2. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=14&action=scholarly_detail&scholarly_id=87
3. Політичний менеджмент : науковий журнал. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=100&action=politic_detail&politic_id=67
4. Сучасна українська політика. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98&action=politic_detail&politic_id=38
5. Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альм. // Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Центр соц.-політ. дослідж. – Режим доступу: <https://grani.org.ua/index.php/journal/index>
6. Гілея : науковий вісник // Збірник наукових праць. – Режим доступу: <http://gileya.org/>
7. Право України : юридичний журнал : науково-практичне фахове видання. – Режим доступу: <https://pravoua.com.ua/ua/>

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема № 1. Вибори і виборчі системи.....	4
Тема № 2. Політичні партії та партійні системи.....	16
Тема № 3. Політичні еліти та політичне лідерство.....	29
Тема № 4. Політична культура.....	42
Тема № 5. Політична ідеологія: історія і сучасність.....	51
Рекомендована література.....	63

Навчальне видання

ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

ПОЛІТОЛОГІЯ

Методичні вказівки для самостійної роботи студентів

У двох частинах

Частина II

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*

Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 3,84. Вид. № 12. Зам. № 2312-52.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.